

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Kolegium Analiz Ekonomicznych

Stabilność małżeństw a płodność

Marta Styrac

Streszczenie rozprawy doktorskiej
przygotowanej pod kierunkiem
prof. dr hab. Ireny E. Kotowskiej
i dr Anny Matysiak (promotor pomocniczy)
w Instytucie Statystyki i Demografii
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Warszawa, luty 2016

Motywacja i cele badawcze

W drugiej połowie dwudziestego wieku większość krajów rozwiniętych doświadczyła znaczącego wzrostu liczby rozwodów (Goldstein, 2003). Szybki i trwały wzrost niestabilności małżeństw wzmógł zainteresowanie badaczy przyczynami i konsekwencjami tego procesu. Spośród licznych wątków badań dotyczących zarówno przyczyn jak i konsekwencji rozwodów w niniejszej pracy koncentruję się na współzależnościach pomiędzy niestabilnością małżeństw a płodnością. Rozpatruję płodność jako czynnik wpływający na niestabilność małżeństw oraz jako proces, który znajduje się pod wpływem niestabilności małżeństw. Osłabienie instytucji małżeństwa i spadek płodności poniżej poziomu prostej zastępowalności pokoleń wyrażające się w opóźnianiu lub zaniechaniu zawierania małżeństw i nasileniu ich rozpadu wskazywane są jako główne elementy przemian dotyczących rodziny w ciągu ostatnich pięćdziesięciu lat.

Wzrost rozwodów ma liczne konsekwencje dla społeczeństw. Rozpad małżeństwa i związki ponowne kształtują struktury rodzinne poprzez wzrost liczby rodzin z jednym rodzicem oraz takich, w których przynajmniej jeden partner miał wcześniejsze doświadczenia tworzenia rodziny, w tym dzieci w poprzednich związkach. Konsekwencje niestabilności małżeństw obserwowane są w różnych obszarach życia, zaczynając od ubóstwa materialnego dotykającego szczególnie kobiety samotnie wychowujące dzieci, a kończąc na bardziej skomplikowanych i mniej trwałych relacjach rodzinnych, co wpływa na bezpieczeństwo rodzin i ich członków, sytuację materialną, dobrostan, osiągnięcia edukacyjne, zdrowotne i społeczne jednostek (Amato, 2000, 2010; Booth & Amato, 2001; Fomby & Cherlin, 2007; Huurre, Junkkari, & Aro, 2006; Kim, 2011; Lesthaeghe, 2010; Musick, Brand, & Davis, 2012; Musick & Meier, 2012; Potter, 2010; Rydzewski, 2010; Sigle-Rushton, Lyngstad, Andersen, & Kravdal, 2014; South, Crowder, & Trent, 1998; Steele, Sigle-Rushton, & Kravdal, 2009; Sun, 2001; Uunk, 2004).

Utrzymywanie się płodności poniżej poziomu zapewniającego zastępowalność pokoleń, które jest faktem w większości krajów europejskich, ma również ogromny wpływ na procesy starzenia i struktury demograficzne ludności oraz postęp społeczny i gospodarczy. Z tego powodu płodność zajmuje centralną pozycję w badaniach demograficznych i społecznych, a także w coraz większym stopniu jest obecna w debacie publicznej i planowaniu polityk (European Commission, 2005, 2006; Sobotka, 2008).

Biorąc pod uwagę to, jak istotne są przemiany płodności i niestabilności małżeństw dla współczesnego i przyszłego porządku demograficznego, należy stwierdzić, że wiedza na temat współzależności obu procesów jest stosunkowo niewielka. Moja rozprawa doktorska poświęcona jest współzależności między płodnością a niestabilnością małżeństw. Badam w niej zarówno wpływ

plodności na rozpad małżeństw jak i zależność odwrotną, tj. wpływ niestabilności małżeństw na plodność. W związku z tym sformułowałam dwa pytania badawcze:

(1) Jaki jest wpływ dzieci na niestabilność małżeństw?

(2) Jaki jest wpływ zmian w intensywności rozpadu małżeństw na dzietność?

Pytanie o to, czy posiadanie dzieci wpływa na trwałość małżeństwa, jest zadawane w naukach społecznych od dawna. Pomimo licznych badań w tym zakresie ich wyniki nie są jednoznaczne. Rozważania teoretyczne oraz wyniki empiryczne dostarczają przesłanek zarówno dla stabilizującego jak i destabilizującego wpływu dzieci na małżeństwo. Argumentuje się, między innymi, że dzieci zmniejszają ryzyko rozpadu małżeństwa ponieważ stanowią kapitał małżeński, który traci na wartości w wyniku rozpadu związku (Becker, Landes, & Michael, 1977). Ponadto obecność dzieci utrudnia rozwiązanie małżeństwa ze względu na wyższe koszty finansowe, społeczne i psychologiczne rozwodu, a także ze względu na większe korzyści ze specjalizacji ról kobiet i mężczyzn w ramach małżeństwa (Becker et al., 1977; Cherlin, 1977; Levinger, 1965; Parsons, 1940). Z drugiej strony, obecność dzieci zwiększa presję na zasoby rodziny i - potęgując stres oraz konflikt pomiędzy partnerami - destabilizuje małżeństwo (Conger et al., 1990; Falconier & Epstein, 2011; Gudmunson, Beutler, Israelsen, McCoy, & Hill, 2007; Heaton, 1990; Hirschberger, Srivastava, Marsh, Cowan, & Cowan, 2009; Schnittger & Bird, 1990; Twenge, Campbell, & Foster, 2003). Co więcej, urodzenie dziecka wymaga od rodziców znacznych dostosowań, co również może prowadzić do napięć destrukcyjnych dla związku. Badania empiryczne często stwierdzają negatywną zależność pomiędzy ryzykiem rozpadu związku a obecnością dzieci (np. Berrington & Diamond, 1999; Hoem & Hoem, 1992; Todesco, 2011), jakkolwiek wiele z nich wskazuje, że stabilizujący wpływ dzieci maleje z ich wiekiem (Andersson, 1997; Toulemon, 1995), różni się według kolejności urodzenia dziecka (Lillard & Waite, 1993), zmienia kierunek po uwzględnieniu endogeniczności plodności względem ryzyka rozpadu małżeństwa (Fan, 2001; Svarer & Verner, 2008) albo wręcz, że zależność między plodnością a rozpadem małżeństw jest pozytywna (Böheim & Ermisch, 2001; Chan & Halpin, 2002).

Dyskusja na temat wpływu niestabilności małżeństwa na dzietność zyskała na znaczeniu stosunkowo niedawno. Wcześniej negatywny wpływ niestabilności na plodność nie był kwestionowany. Impulsem, w wyniku którego przestano traktować tę zależność jako oczywistą, stało się odwrócenie korelacji na poziomie makro pomiędzy współczynnikami plodności i rozwodów. Do końca lat osiemdziesiątych poprzedniego wieku korelacja pomiędzy tymi dwoma wskaźnikami była negatywna pokazując, że kraje z wyższym poziomem rozwodów mają jednocześnie niższy poziom plodności. W latach dziewięćdziesiątych zmienił się kierunek zależności: obecnie na poziomie krajów wysokiemu poziomowi rozwodów towarzyszy wysoki poziom plodności (Billari & Kohler, 2004;

Prskawetz, Mamolo, & Engelhardt, 2010). Zmiana kierunku zależności na poziomie makro zachęcała badaczy do rozważań, czy podobna zmiana jest możliwa na poziomie mikro i czy niestabilność związków może zwiększać płodność (Billari, 2005; Thomson, Winkler-Dworak, Spielauer, & Prskawetz, 2012). Hipoteza na temat tego, że niestabilność związków jest pozytywnie skorelowana z dzietnością opiera się na obserwacji, że ludzie wchodzący w związki powtórne często dążą do posiadania wspólnych dzieci nawet jeśli posiadają już dzieci z poprzednich związków. Z tego powodu możliwe jest, że ostatecznie będą mieli tyle samo albo nawet więcej dzieci niż mieliby gdyby ich pierwszy związek się nie rozpadł. Dotychczasowe badania nie potwierdzają tego przypuszczenia, wskazując na to, że przeciętna liczba dzieci rodzonych przez kobietę, która doświadczyła rozpadu związku nie przekracza liczby dzieci rodzonych przez kobiety będące w trwałym związku (Beaujouan & Solaz, 2008; Thomson et al., 2012; Van Bavel, Jansen, & Wijckmans, 2012). Jednocześnie wyniki wskazują na większe zróżnicowanie dzietności wśród kobiet, które mają przerywaną historię związków (Van Bavel et al., 2012). Większa dyspersja wyników może być wstępem do zmiany kierunku zależności na poziomie mikro.

Hipotezy

W celu odpowiedzi na moje pytania badawcze przeprowadziłam analizy empiryczne z wykorzystaniem danych dotyczących Polski. Polska wyróżnia się w Europie tradycyjnym wzorcem zachowań związanych z płodnością (Kotowska, Józwiak, Matysiak, & Baranowska, 2008). Mimo, że zachowania te podlegały silnym zmianom w ciągu ostatnich trzydziestu lat, małżeństwo w dalszym ciągu jest dominującą formą związku i traktowane jest jako najwłaściwsze środowisko do wychowania dzieci (Kowalska, 1999; Mynarska, 2009). Małżeństwa zawierane są także stosunkowo wcześniej i są dosyć stabilne w porównaniu do innych krajów europejskich (Styrc, 2010; Szukalski, 2013; Wieczorek, 1999). Ponadto polskie społeczeństwo znajduje się pod silnym wpływem religii katolickiej, która nie dopuszcza możliwości rozpadu małżeństwa oraz akceptuje płodność jedynie w ramach związku małżeńskiego. Opierając się na wiedzy o uwarunkowaniach zachowań tworzenia i rozpadu rodziny w Polsce oraz na przeglądzie teorii i innych badań empirycznych, sformułowałam trzy hipotezy dotyczące badanej relacji:

H1: Obecność dzieci zmniejsza ryzyko rozpadu małżeństwa w Polsce

Uwarunkowania instytucjonalne w Polsce utrudniają rozwody par z małoletnimi dziećmi ze względu na bariery prawne, sankcje społeczne i koszty psychologiczne rozwodów, silne zwłaszcza w społeczeństwie o tradycyjnych wartościach rodzinnych i wysokim poziomie religijności. Ponadto fakt, że prawo do opieki nad dzieckiem po rozwodzie najczęściej przyznawane jest matce sprawia, że

ojcowie mając ograniczony dostęp do dziecka doświadczają istotnego spadku kapitału małżeńskiego. Z tego względu obecność dzieci powinna zwiększać korzyści pozostania w związku i w ten sposób stabilizować małżeństwo.

H2: Stabilizujący wpływ dzieci maleje wraz z ich wiekiem.

Jeżeli zależność pomiędzy niestabilnością małżeństwa a płodnością jest negatywna, zgodnie z H1, to oczekuję, że stabilizujący wpływ dzieci będzie maleł wraz z ich wiekiem. Jest to wniosek z przeprowadzonego przeglądu rozważań teoretycznych na temat wpływu dzieci na stabilność małżeństwa. Wszystkie koncepcje, które wzięłam pod uwagę, przewidują, że wpływ małych dzieci jest najsilniejszy lub że nie zmienia się z wiekiem dziecka. Teorie odnoszące się do kapitału małżeńskiego, zależności ekonomicznej kobiet, kosztów i barier rozwodu jednoznacznie wskazują, że małe dzieci wymagają najwięcej czasu i wysiłku oraz powodują największą utratę kapitału małżeńskiego. Gdy dzieci dorastają ich wartość jako kapitał specyficzny dla małżeństwa maleje, podobnie jak potrzeba opieki sprawowanej bezpośrednio przez rodziców.

H3: Wzrost niestabilności małżeństwa prowadzi do spadku płodności.

Rozpad małżeństwa może zwiększać dzietność pod warunkiem, że pierwsze urodzenie odbywa się w pierwszym związku i wejście w kolejny związek następuje na tyle szybko, że możliwość posiadania w nim dzieci nie jest jeszcze ograniczona przez biologiczne bariery płodności. Polski wzorzec wczesnego zawierania małżeństw wydaje się sprzyjać przejściu do kolejnych związków w stosunkowo młodym wieku, co umożliwia posiadanie kolejnych dzieci z nowym partnerem. Niemniej jednak, jeżeli pierwsze dwie hipotezy są prawdziwe, to pary z dziećmi, a szczególnie z małymi dziećmi, mają znacznie mniejsze ryzyko rozwodu. Rozpad małżeństw bezdzietnych lub małżeństw z dziećmi dorastającymi, czyli bardziej zagrożonych biologicznymi ograniczeniami płodności ze względu na wiek, nie prowadzi do nadwyżki dzietności generowanej w kolejnych związkach. Biorąc pod uwagę oczekiwaną negatywną zależność pomiędzy obecnością dzieci a rozpadem małżeństw spodziewam się zatem, że w Polsce wzrost niestabilności małżeństw prowadzi będzie do spadku liczby dzieci rodzonych przez kobietę w przebiegu życia.

Rozprawa składa się z pięciu rozdziałów, wprowadzenia i zakończenia. Rozdział pierwszy prezentuje powojenne trendy demograficzne procesów dotyczących rodziny w Europie, dostarczając tła dla dalszych rozważań i analiz. Rozdział drugi opisuje prawne uwarunkowania rozwodów w Polsce oraz przedstawia obraz statystyczny rozwodów i ich uwarunkowania kulturowe. Rozdział trzeci poświęcony jest teoretycznym przesłankom dotyczącym wpływu dzieci na stabilność małżeństw. Uzupełnieniem rozważań teoretycznych jest przegląd badań empirycznych na ten temat. Wnioski

z rozdziału trzeciego wykorzystuję następnie w rozdziale czwartym, gdzie szacuję własny model wpływu dzieci na rozpad małżeństwa z wykorzystaniem jedno- i wieloprocessowego modelu analizy historii zdarzeń. W rozdziale piątym przeprowadzam analizę empiryczną wpływu niestabilności małżeństw na dzietność. Wykorzystuję do tego dekompozycję przeprowadzoną z wykorzystaniem modelu mikrosymulacyjnego. Rozdział końcowy podsumowuje wyniki mojej rozprawy oraz jej wkład do zbadania zależności pomiędzy niestabilnością małżeństwa a płodnością.

Metody badawcze i dane

W celu zbadania wpływu obecności dzieci w małżeństwie na jego stabilność zastosowałam analizę historii zdarzeń, która jest standardową techniką statystyczną stosowaną do modelowania czasu do wystąpienia zdarzenia, a w tym wypadku - rozpadu małżeństwa (Feijten, Boyle, Feng, Gayle, & Graham, 2009). W regresji ryzyka rozpadu małżeństwa czynniki związane z obecnością dzieci reprezentowane są przez zmienne opisujące liczbę dzieci i ich wiek. Fakt posiadania dzieci urodzonych lub poczętych przed małżeństwem stanowi cechę małżeństwa niezmienną w czasie. W modelowaniu hazardu rozpadu małżeństwa bierze się pod uwagę jak zmienia się on w zależności od wartości zmiennych niezależnych, które mogą być stałe lub zmienne w czasie oraz fakt, że nie wszystkie małżeństwa doświadczają zdarzenia w czasie obserwacji (prawostronne ucinanie obserwacji) (np. Allison, 1982; Blossfeld, Golsch, & Rohwer, 2007; Singer & Willett, 1993). Zgodnie z rekomendacjami dotychczasowych badań biorę także pod uwagę możliwą endogeniczność płodności w równaniu niestabilności małżeństwa wynikającą z charakterystyk niemierzalnych i stałych w czasie, które równocześnie wpływają na skłonność do poczęcia dziecka i czas trwania małżeństwa. Pominięcie potencjalnej endogeniczności płodności prowadzi do obciążenia oszacowań wpływu obecności dzieci na niestabilność małżeństw. Przykładowo, kobiety zorientowane na rodzinę będą miały więcej dzieci i jednocześnie będą mniej skłonne do rozwodu. Jeżeli nie uwzględnimy orientacji na rodzinę w modelowaniu, to otrzymamy oszacowanie wpływu dzieci obciążone w kierunku ujemnym. W moim modelu kontroluję również selekcję do małżeństwa, która także może wpływać na wyniki. Jeżeli istnieją pewne nieobserwowane cechy kobiet, które wpływają na ich skłonność do zawierania i kończenia małżeństw, a jednocześnie są skorelowane ze zmiennymi objaśniającym rozpad małżeństwa, to oszacowania współczynników tych zmiennych objaśniających będą obciążone. Przykładowo kobiety zorientowane na rodzinę będą bardziej skłonne do zawierania małżeństwa, mniej skłonne do jego rozwiązywania i bardziej skłonne do posiadania dzieci. Bez uwzględnienia selekcji do małżeństwa kobiety mniej zorientowane na rodzinę będą słabiej reprezentowane w analizowanej próbie małżeństw i w ten sposób oszacowania wpływu dzieci na niestabilność małżeństw będą dodatkowo negatywnie obciążone. W celu uwzględnienia

endogenicności płodności i selekcji do małżeństwa zastosowano wielopoziomowy model wieloprocessowy obejmujący formowanie małżeństw, rozpad małżeństw i płodność (Bernardi & Martínez-Pastor, 2011; Brien, Lillard, & Waite, 1999; Steele, Kallis, Goldstein, & Joshi, 2005; Upchurch, Lillard, & Panis, 2002). W literaturze istnieje zaledwie kilka zastosowań modelu wielopoziomowego i wieloprocessowego do badania zależności pomiędzy obecnością dzieci a niestabilnością małżeństw. Zgodnie z moją wiedzą w żadnym z nich nie uwzględnia się selekcji do małżeństwa.

Do stwierdzenia, czy rozwody mogą zwiększać płodność, zastosowałam model mikrosymulacyjny i dekompozycję. Dzięki połączeniu tych metod mogłam stwierdzić, czy rosnące ryzyko rozpadu małżeństwa miało dodatni czy ujemny wpływ na liczbę dzieci rodzonych przez kobietę; a także oceniłam wpływ na zagregowaną płodność zmian związanych z rozpadem małżeństw w porównaniu do wpływu zmian wszystkich zachowań rodzinnych. W tym celu najpierw zbudowałam model mikrosymulacyjny zachowań związanych z formowaniem, rozwojem i rozpadem rodziny, tj. formowania związków, płodności i rozpadu związków. Za pomocą modelu symulowałam kariery rodzinne kohorty 100 000 kobiet. Parametry modelu mikrosymulacyjnego zostały oszacowane w modelach historii zdarzeń, a jego zmienną wynikową była średnia liczba dzieci rodzonych przez kobiety w ciągu ich całej kariery reprodukcyjnej. Zmiany intensywności doświadczania zdarzeń demograficznych obserwowane w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych dwudziestego wieku prowadziły do zmian średniej liczby dzieci rodzonych przez kobietę. Symulacja przy założeniu, że zmienia się tylko jeden typ zachowań demograficznych, pozwala na określenie wpływu wybranego typu zachowań na osiągniętą dzietność, także w relacji do zmian wywołanych przez jednoczesną zmianę wszystkich zachowań. Zaletą sformułowanego na potrzeby rozprawy modelu mikrosymulacyjnego jest dokładniejsze odzwierciedlenie zachowań związanych z rodziną niż miało to miejsce w podobnych zastosowaniach dla innych krajów (Spielauer, Koytcheva, & Kostova, 2007; Thomson et al., 2012).

Podstawową zaletą modelu mikrosymulacyjnego jest to, że pozwala na śledzenie zależności pomiędzy zachowaniami jednostek a zmianą na poziomie zbiorowości lub skumulowaną zmianą w ciągu życia. Ze względu na liczne powiązania pomiędzy zdarzeniami zachodzącymi w ciągu życia jednostki nie jest możliwe wyprowadzenie tych zależności w sposób analityczny. Mikrosymulacje oferują za to rozwiązanie numeryczne, które pozwala na skuteczne połączenie perspektyw mikro i makro (Billari, 2006; Matysiak & Vignoli, 2009). Z tego względu głównym osiągnięciem zastosowanej metody jest połączenie wiedzy o współzależnościach procesów na poziomie indywidualnym z wynikiem obserwowanym na poziomie populacji, co jest jednym z ważnych wyzwań dla współczesnych badań społecznych (Billari, 2006; Matysiak & Vignoli, 2009; Willekens, 1999).

Mikrosymulacje zostały wprowadzone do badań zachowań związanych z rodziną stosunkowo niedawno i zastosowań mikrosymulacji do analiz w tym zakresie jest w dalszym ciągu niewiele. Moje analizy są pierwszym w Polsce zastosowaniem mikrosymulacji do zachowań formowania i rozpadu rodziny. Upřednio dynamiczny (z uwzględnieniem czasu) model mikrosymulacyjny został wykorzystany do analizy aktywności zawodowej oraz gromadzenia składek w systemie emerytalnym (Strzelecki, 2012).

Dane do oszacowania wielopoziomowego, wieloprocessowego modelu analizy historii zdarzeń pochodzą z pierwszej rundy badania Generacje, Rodziny i Płeć Kulturowa (GGs-PL1) przeprowadzonego na przełomie 2010 i 2011 na reprezentatywnej próbie 20 000 respondentów. W badaniu retrospektywnie zebrano informacje o biografiach rodzinnych i zawodowych (Kotowska & Józwiak, 2011). Parametry modelu mikrosymulacyjnego oszacowano wykorzystując Badanie Płodności przeprowadzone razem ze Spisem Powszechnym w 2002 r. Na potrzeby Badania Płodności około 265 000 kobiet urodzonych w latach 1896-1986 wypełniło dodatkowy kwestionariusz rejestrujący ich historię płodności i związków. Dzięki temu pełnemu zapisowi historii rodzinnych dla bardzo dużej próby kobiet możliwe było dokładne modelowanie zmian zachowań zachodzących w czasie.

Wyniki

Analiza wpływu obecności dzieci w małżeństwie na ryzyko rozpadu małżeństwa pozwoliła mi na stwierdzenie, że dzieci stabilizują małżeństwo zgodnie z pierwszą hipotezą (H1). Siła efektu rośnie wraz z liczbą dzieci i maleje, gdy dzieci dorastają. Najsilniejszy stabilizujący wpływ obserwowany jest w czasie ciąży i gdy dziecko ma nie więcej niż trzy lata. Spadek siły efektu wraz z wiekiem dziecka jest zgodny z drugą hipotezą (H2). Mechanizmy, które mogą być odpowiedzialne za negatywny wpływ dzieci na rozpad małżeństw to wzrost kosztów rozpadu związku, większa zależność ekonomiczna kobiet, oraz większy kapitał małżeński w przypadku obecności dzieci. Dominacja tych mechanizmów stwierdzona empirycznie nie oznacza, że mechanizmy wiążące obecność dzieci z krótszym trwaniem małżeństwa, tj. presja na zasoby i konieczność dostosowań, nie znajdują zastosowania. Obie grupy mechanizmów mogą działać równocześnie, natomiast otrzymane wyniki wskazują, że mechanizmy stabilizującego wpływu dzieci przeważają.

Badając wpływ niestabilności małżeństwa na dzietność w Polsce, stwierdziłam, że wzrost niestabilności małżeństw przekłada się na spadek dzietności kobiet zrealizowanej w ciągu życia. Ten wynik jest zgodny z trzecią hipotezą (H3). Analiza, w której zmienną wynikową była liczba dzieci urodzonych przez kobietę w przebiegu życia, nie dostarcza argumentów przemawiających za

poglądem, że niestabilność związków może stymulować płodność zrealizowaną w ciągu życia. Nie mniej jednak, wzrost liczby urodzeń czwartej i piątej kolejności pokazuje, że taka możliwość nie może zostać wykluczona. W niniejszej analizie wzrost płodności dotyczył tylko czwartych i piątych urodzeń i był niewielki w porównaniu do urodzeń wcześniejszych kolejności. Natomiast przy innym układzie współzależności pomiędzy różnymi procesami sumaryczny wynik może się zmienić i doprowadzić do zmiany związku pomiędzy niestabilnością małżeństw a liczbą dzieci rodzonych przez kobietę.

Wkład do literatury

Oprócz wkładu w dyskusję na temat zależności pomiędzy niestabilnością małżeństw a płodnością przy zastosowaniu zaawansowanych metod statystycznych i potwierdzenia negatywnego kierunku tej zależności w Polsce do ważnych wyników własnych można zaliczyć również: opracowanie szeregów czasowych wskaźników formowania i rozpadu rodziny dla krajów reprezentujących główne regiony Europy; krytyczny przegląd teorii i badań empirycznych dotyczących wybranego tematu; zestawienie informacji statystycznych na temat rozwodów w Polsce pochodzących z danych zagregowanych statystyki społecznej z opisem kontekstu zmian procesu rozpadu małżeństw w ujęciu historycznym oraz wnikliwe analizy korelatów rozpadu małżeństw w Polsce na podstawie wzdłużnych danych indywidualnych.

Przedstawienie danych dotyczących rozwodów dla krajów reprezentujących główne regiony Europy, w tym Europę Środkową i Wschodnią, jest zaletą ponieważ kraje byłego bloku socjalistycznego są często pomijane w analizach porównawczych rozwodów (por. np. González & Viitanen, 2009; Kneip & Bauer, 2009; Smith, 2002). Zestawienie danych dotyczących przemian rodziny w całej Europie wymownie pokazuje, że jakkolwiek kraje Europy Północnej wyznaczały kierunek zmian płodności i formowania związków, to w zakresie rozpadu związków zostały wyprzedzone przez niektóre kraje byłego Związku Radzieckiego. Ten fakt rzadko jest uwzględniany w komentarzach na temat rozpowszechniania się nowych zachowań demograficznych w Europie. Zebrane dane bardzo wyraźnie pokazują również, że kraje Europy Środkowej i Wschodniej, chociaż często traktowane łącznie ze względu na wspólną historię polityczną i gospodarczą, są bardzo różne pod względem zachowań formowania i rozpadu rodziny. Zróźnicowanie to jest szczególnie widoczne w przypadku rozwodów, ponieważ takie kraje regionu, jak Rosja i inne republiki postsowieckie doświadczyły wzrostu rozwodów najwcześniej w Europie, podczas gdy inne kraje, na przykład Polska i Rumunia, do bardzo niedawna charakteryzowały się wysoką stabilnością małżeństwa i nawet mimo wzrostu natężenia rozwodów w ciągu ostatnich dwudziestu lat, ich poziom jest nadal jednym z najniższych w Europie.

Śledzenie długoterminowych tendencji destabilizacji rodziny możliwe było dzięki uzupełnieniu serii danych przekrojowego ogólnego współczynnika rozwodów o wartości z najnowszych lat. Ogólny współczynnik rozwodów jest miarą intensywności rozwodów standaryzowaną według długości trwania małżeństwa i z tego względu jest preferowany w analizach w porównaniu do współczynników opartych na liczbie ludności, małżeństw lub nowych małżeństw. Do początku obecnego wieku wartości ogólnego współczynnika rozwodów dostarczane były w opracowaniach Council of Europe, nowsze dane dostępne są w bazie kontekstualnej Generations and Gender Programme, ale tylko do 2008 r. Dlatego wskaźniki dla ostatnich lat zostały obliczone specjalnie na potrzeby rozprawy z wykorzystaniem danych EUROSTAT o rozwodach według długości trwania małżeństwa w Polsce.

Zaletą pracy jest również systematyczny przegląd argumentów teoretycznych wysuwanych w obszernej literaturze przedmiotu na temat wpływu dzieci na stabilność małżeństw. Dzięki przeglądowi jasne jest, że argumenty teoretyczne nie rozstrzygają o kierunku zależności, natomiast dosyć jednoznacznie przewidują wzrost siły zależności według liczby dzieci i spadek według ich wieku. Rozważania teoretyczne pozwoliły mi również na uzasadnienie sposobu modelowania obecności dzieci urodzonych lub poczętych przed małżeństwem. Przegląd badań empirycznych, uzupełniający zestawienie teorii, zademonstrował różnorodność podejść i wyników otrzymywanych w badaniach demograficznych tego tematu. Pokazał również, że odpowiednie uwzględnienie w modelu czynników związanych z obecnością dzieci, podobnie jak wzięcie pod uwagę potencjalnej endogeniczności płodności jest ważne dla otrzymania nieobciążonych wyników.

Rozprawa, oprócz wkładu do międzynarodowej dyskusji na temat współzależności niestabilności małżeństw i płodności, także w znaczącym stopniu zwiększa wiedzę na temat niestabilności małżeństw w Polsce. Dzięki dostępności niedawnych badań ankietowych, w których retrospektywnie zbierano historie rodzinne, możliwe było dostarczenie stosunkowo aktualnych informacji o procesach dotyczących rodziny w Polsce, a w szczególności o procesie rozpadu małżeństw. Przykładowo model oszacowany w celu oceny wpływu dzieci na rozpad małżeństw pokazuje również, jak ryzyko rozpadu zmieniało się w czasie kalendarzowym i według długości trwania związku, ilustruje zróżnicowanie efektów według wieku kobiety, wykształcenia, doświadczenia kohabitacji przedmałżeńskiej, a także cech domu rodzinnego: rozvodu rodziców, miejsca zamieszkania, znaczenia religii. W Polsce mamy do czynienia ze stosunkowo skromną wiedzą o korelatach niestabilności małżeństw, ponieważ badacze zajęli się tymi zagadnieniami stosunkowo niedawno (Borucka, Romaniuk, & Frątczak, 2012; Rydzewski, 2010; Styrc, 2010; Styrc & Matysiak, 2013). Oprócz tych analiz prowadzonych z wykorzystaniem danych indywidualnych wspomniane wcześniej uaktualnienie serii ogólnego

współczynnika rozwodów w połączeniu z opisem zmian prawnych i trwania procedury rozwodowej pozwoliło na lepszy wgląd w zmiany intensywności rozpadu małżeństwa.

Podsumowanie

Wyniki uzyskane w niniejszej rozprawie stanowią istotny wkład w wiedzę na temat współzależności niestabilności małżeństw i płodności dzięki wykorzystaniu reprezentatywnych danych z dużych badań ankietowych oraz odpowiednich technik statystycznych, które są właściwe do analizy danych wzdlużnych i jednocześnie eliminują obciążenie wynikające z endogeniczności zmiennych oraz pozwalają na łączenie perspektyw mikro i makro. Wyniki analiz potwierdzają przypuszczenie, że będące przedmiotem zainteresowania dwie składowe przemiany rodziny - wzrost niestabilności małżeństw i spadek płodności - wzajemnie się wzmacniają. Spadek płodności prowadzi do większej niestabilności małżeństw, a rosnąca niestabilność małżeństw prowadzi do mniejszej liczby dzieci rodzonych w ciągu życia kobiety. Stwierdzenie to odnosi się do kraju, który znajdował się na stosunkowo wczesnym etapie deinstytucjonalizacji rodziny, co nie wyklucza, że wraz z postępowaniem tego procesu badana zależność pomiędzy procesami ulegnie zmianie. Zależność ta może być również inna w krajach o odmiennych wzorcach zachowań demograficznych. Ze względu na wagę tego tematu potrzebne są dalsze badania dla krajów różniących się pod względem zaawansowania procesów transformacji rodziny oraz uwarunkowań instytucjonalnych. W szczególności powtórzenie analiz dla Polski z wykorzystaniem nowszych danych może pozwolić na ustalenie, jak zależność między niestabilnością małżeństw a płodnością zmienia się wraz z pogłębianiem się destabilizacji i deinstytucjonalizacji rodziny.

Literatura

- Allison, P. D. (1982). Discrete-time methods for the analysis of event history data. *Sociological Methodology*, 13(1), 61-98.
- Amato, P. R. (2000). The Consequences of Divorce for Adults and Children. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287. doi: 10.1111/j.1741-3737.2000.01269.x
- Amato, P. R. (2010). Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 650-666. doi: 10.1111/j.1741-3737.2010.00723.x
- Andersson, G. (1997). The impact of children on divorce risks of Swedish women. *European Journal of Population-Revue Europeenne De Demographie*, 13(2), 109-145.
- Beaujouan, E., & Solaz, A. (2008). Childbearing after separation. Do second unions make up for missing births? Evidence from France *Documents de travail*. Paris: INED.
- Becker, G. S., Landes, E. M., & Michael, R. T. (1977). An economic analysis of marital instability. *Journal of Political Economy*, 85, 1141-1188.
- Bernardi, F., & Martínez-Pastor, J.-I. (2011). Female education and marriage dissolution: is it a selection effect? *European Sociological Review*, 27(6), 693-707. doi: 10.1093/esr/jcq031
- Berrington, A., & Diamond, I. (1999). Marital dissolution among the 1958 British birth cohort: The role of cohabitation. *Population Studies*, 53(1), 19-38.
- Billari, F. C. (2005). Partnership, childbearing and parenting trends of the 1990s. In M. Macura, A. L. MacDonald & W. Haug (Eds.), *The new demographic regime: Population challenges and policy responses*. New York and Geneva: United Nations.
- Billari, F. C. (2006). Bridging the gap between micro-demography and macro-demography. In G. Caselli, J. Vallin & G. Wunsch (Eds.), *Demography: Analysis and Synthesis* (pp. 695-706). New York: Elsevier.
- Billari, F. C., & Kohler, H.-P. (2004). Patterns of low and lowest-low fertility in Europe. *Population Studies*, 58(2), 161-176. doi: 10.1080/0032472042000213695
- Blossfeld, H.-P., Golsch, K., & Rohwer, G. (2007). *Event History Analysis with Stata*. Mahwah, New Jersey - London: Lawrence Erlbaum
- Böheim, R., & Ermisch, J. (2001). Partnership dissolution in the UK - the role of economic circumstances. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 63(2), 197-208.
- Booth, A., & Amato, P. R. (2001). Parental predivorce relations and offspring postdivorce well-being. *Journal of Marriage and the Family*, 63(1), 197-212.
- Borucka, J., Romaniuk, J., & Frątczak, E. (2012). Trwałość pierwszych związków w kohortach urodzeniowych 1951-1960 oraz 1961-1970 [Stability of first relationships for women from birth cohorts 1951-1960 and 1961-1970] *Studia Demograficzne*, 161(1), 103-127.
- Brien, M. J., Lillard, L. A., & Waite, L. J. (1999). Interrelated family-building behaviors: Cohabitation, marriage, and nonmarital conception. *Demography*, 36(4), 535-551. doi: 10.2307/2648089
- Chan, T. W., & Halpin, B. (2002). Union dissolution in the United Kingdom. *International Journal of Sociology*, 32(4), 76-93.
- Cherlin, A. J. (1977). The effect of children on marital dissolution. *Demography*, 14(3), 265-272. doi: 10.2307/2060785
- Conger, R. D., Elder Jr., G. H., Lorenz, F. O., Conger, K. J., Simons, R. L., Whitbeck, L. B., . . . Melby, J. N. (1990). Linking economic hardship to marital quality and instability. *Journal of Marriage and the Family*, 52(3), 643-656.
- European Commission. (2005). Green Paper. Confronting demographic change: a new solidarity between the generations. Brussels: Commission of the European Communities.
- European Commission. (2006). The Demographic Future of Europe – from Challenge to Opportunity. Brussels: European Commission.
- Falconier, M. K., & Epstein, N. B. (2011). Couples experiencing financial strain: What we know and what we can do. *Family Relations*, 60(3), 303-317. doi: 10.1111/j.1741-3729.2011.00650.x
- Fan, C. S. (2001). A model of endogenous divorce and endogenous fertility. *Journal of Population Economics*, 14(1), 101-117. doi: 10.1007/s001480050161

- Feijten, P., Boyle, P., Feng, Z., Gayle, V., & Graham, E. (2009). Stepparenting and Mental Health. In D. Kneale, E. Coast & J. Stillwell (Eds.), *Fertility, Living Arrangements, Care and Mobility* (Vol. 1, pp. 151-170): Springer Netherlands.
- Fomby, P., & Cherlin, A. J. (2007). Family instability and child well-being. *American Sociological Review*, 72(2), 181-204.
- Goldstein, J. R. (2003). Divorce. In P. Demeny & G. McNicoll (Eds.), *Encyclopedia of Population* (Vol. 1, pp. 265-267). New York: Macmillan.
- González, L., & Viitanen, T. K. (2009). The effect of divorce laws on divorce rates in Europe. *European Economic Review*, 5, 127-138.
- Gudmunson, C. G., Beutler, I. F., Israelsen, C. L., McCoy, J. K., & Hill, E. J. (2007). Linking financial strain to marital instability: examining the roles of emotional distress and marital interaction. *Journal of Family and Economic Issues*, 28(3), 357-376. doi: 10.1007/s10834-007-9074-7
- Heaton, T. B. (1990). Marital stability throughout the child-rearing years. *Demography*, 27(1), 55-63.
- Hirschberger, G., Srivastava, S., Marsh, P., Cowan, C. P., & Cowan, P. A. (2009). Attachment, marital satisfaction, and divorce during the first fifteen years of parenthood. *Personal Relationships*, 16(3), 401-420. doi: 10.1111/j.1475-6811.2009.01230.x
- Hoem, B., & Hoem, J. M. (1992). The disruption of marital and non-marital unions in contemporary Sweden. In J. Trussell, R. Hankinson & J. Tilton (Eds.), *Demographic Application of Event History Analysis* (pp. 61-93). Oxford: Clarendon Press.
- Hurre, T., Junkkari, H., & Aro, H. (2006). Long-term psychosocial effects of parental divorce. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 256(4), 256-263. doi: 10.1007/s00406-006-0641-y
- Kim, H. S. (2011). Consequences of parental divorce for child development. *American Sociological Review*, 76(3), 487-511. doi: 10.1177/0003122411407748
- Kneip, T., & Bauer, G. (2009). Did unilateral divorce laws raise divorce rates in Western Europe? *Journal of Marriage and Family*, 71(3), 592-607. doi: 10.1111/j.1741-3737.2009.00621.x
- Kotowska, I. E., & Józwiak, J. (2011). Panelowe badanie przemian relacji między pokoleniami, w rodzinie oraz między kobietami i mężczyznami: generacje, rodziny i płeć kulturowa - GGS-PL. *Studia Demograficzne*, 159(1), 99-106.
- Kotowska, I. E., Józwiak, J., Matysiak, A., & Baranowska, A. (2008). Poland: Fertility decline as a response to profound societal and labour market changes? *Demographic Research*, 19(22), 795-854.
- Kowalska, I. (1999). Zmiany procesu tworzenia małżeństw. In I. E. Kotowska (Ed.), *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego* (pp. 99-124). Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Lesthaeghe, R. (2010). The unfolding story of the Second Demographic Transition *Population Studies Cent: Population Studies Center, University of Michigan, Institute for Social Research*.
- Levinger, G. (1965). Marital cohesiveness and dissolution: an integrative review. *Journal of Marriage and the Family*, 27(1), 19-28.
- Lillard, L. A., & Waite, L. J. (1993). A joint model of marital childbearing and marital disruption. *Demography*, 30(4), 653-681.
- Matysiak, A., & Vignoli, D. (2009). Methods for reconciling the micro and the macro in family demography research: a systematisation. *Studia Demograficzne*, 155(1), 98-109.
- Musick, K., Brand, J. E., & Davis, D. (2012). Variation in the relationship between education and marriage: marriage market mismatch? *Journal of Marriage and Family*, 74(1), 53-69. doi: 10.1111/j.1741-3737.2011.00879.x
- Musick, K., & Meier, A. (2012). Assessing causality and persistence in associations between family dinners and adolescent well-being. *Journal of Marriage and Family*, 74(3), 476-493. doi: 10.1111/j.1741-3737.2012.00973.x
- Mynarska, M. (2009). *Individual Fertility Choices in Poland*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Parsons, T. (1940). An analytical approach to the theory of social stratification. *American Journal of Sociology*, 45(6), 841-862.

- Potter, D. (2010). Psychosocial Well-Being and the Relationship Between Divorce and Children's Academic Achievement. *Journal of Marriage and Family*, 72(4), 933-946.
- Prskawetz, A., Mamolo, M., & Engelhardt, H. (2010). On the relation between fertility, natality and nuptiality. *European Sociological Review*, 26, 675 - 689. doi: 10.1093/esr/jcp044
- Rydzewski, P. (2010). *Socjologiczne analizy rozwodów. Aspekty teoretyczne, empiryczne i metodologiczne*. Lublin: Wydawnictwo WSPA.
- Schnittger, M. H., & Bird, G. W. (1990). Coping among Dual-Career Men and Women across the Family Life Cycle. *Family Relations*, 39(2), 199-205. doi: 10.2307/585724
- Sigle-Rushton, W., Lyngstad, T. H., Andersen, P. L., & Kravdal, Ø. (2014). Proceed with caution? Parents' union dissolution and children's educational achievement. *Journal of Marriage and Family*, 76(1), 161-174. doi: 10.1111/jomf.12075
- Singer, J. D., & Willett, J. B. (1993). It's about time: Using discrete-time survival analysis to study duration and the timing of events. *Journal of Educational and Behavioral Statistics*, 18(2), 155-195.
- Smith, I. (2002). European divorce laws, divorce rates, and their consequences. In A. W. Dnes & R. Rowthorn (Eds.), *Law and Economics of Marriage and Divorce* (pp. 212-229). Port Chester, NY, USA: Cambridge University Press.
- Sobotka, T. (2008). Does persistent low fertility threaten the future of European populations? In J. Surkyn, P. Deboosere & J. Van Bavel (Eds.), *Demographic challenges for the 21st Century. A state of art in demography* (pp. 27-89). Brussels: VUBPRESS.
- South, S. J., Crowder, K. D., & Trent, K. (1998). Children's residential mobility and neighborhood environment following parental divorce and remarriage. *Social Forces*, 77(2), 667-693.
- Spielauer, M., Koytcheva, E., & Kostova, D. (2007). First and second births in first and second unions: a decomposition of fertility decline in Bulgaria and Russia since the 1989 economic and political transition *MPIDR working papers*. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.
- Steele, F., Kallis, C., Goldstein, H., & Joshi, H. (2005). The relationship between childbearing and transitions from marriage and cohabitation in Britain. *Demography*, 42(4), 647-673. doi: 10.2307/4147333
- Steele, F., Sigle-Rushton, W., & Kravdal, Ø. (2009). Consequences of family disruption on children's educational outcomes in Norway. *Demography*, 46(3), 553-574.
- Strzelecki, P. (2012). *Zastosowanie modelowania mikrosymulacyjnego w prognozowaniu ludności [Application of microsimulation modelling to population forecast]*. (PhD), Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Styrc, M. (2010). Czynniki wpływające na stabilność pierwszych małżeństw w Polsce [Determinants of the marital stability of first marriages in Poland]. *Studia Demograficzne*, 157-158(1-2), 27-60.
- Styrc, M., & Matysiak, A. (2013). Aktywność zawodowa kobiet a trwałość małżeństwa w zmiennych warunkach społeczno-instytucjonalnych [Women's economic activity and marital stability in the changing social and institutional conditions]. In A. Matysiak (Ed.), *Nowe wzorce formowania i rozwoju rodziny w Polsce: przyczyny oraz wpływ na zadowolenie z życia [New patterns of family formation in Poland: Causes and impact on life satisfaction]* (pp. 164-187). Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Sun, Y. M. (2001). Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: A longitudinal analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 63(3), 697-713.
- Svarer, M., & Verner, M. (2008). Do children stabilize relationships in Denmark? *Journal of Population Economics*, 21(2), 395-417. doi: 10.1007/s00148-006-0084-9
- Szukalski, P. (2013). *Małżeństwo. Początek i koniec [Beginning and End of Marriage]*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Thomson, E., Winkler-Dworak, M., Spielauer, M., & Prskawetz, A. (2012). Union instability as an engine of fertility? A microsimulation model for France. *Demography*, 49(1), 175-195. doi: 10.1007/s13524-011-0085-5

- Todesco, L. (2011). A matter of number, age or marriage? Children and marital dissolution in Italy. *Population Research and Policy Review*, 30(2), 313-332. doi: 10.1007/s11113-010-9190-1
- Toulemon, L. (1995). The place of children in the history of couples. *Population: An English Selection*, 7(ArticleType: research-article / Full publication date: 1995 / Copyright © 1995 Institut National d'Études Démographiques), 163-186. doi: 10.2307/2949062
- Twenge, J. M., Campbell, W. K., & Foster, C. A. (2003). Parenthood and marital satisfaction: a meta-analytic review. *Journal of Marriage and Family*, 65(3), 574-583.
- Upchurch, D. M., Lillard, L. A., & Panis, C. W. A. (2002). Nonmarital childbearing: Influences of education, marriage, and fertility. *Demography*, 39(2), 311-329.
- Uunk, W. (2004). The economic consequences of divorce for women in the European Union: The impact of welfare state arrangements. *European Journal of Population-Revue Européenne De Demographie*, 20(3), 251-285.
- Van Bavel, J., Jansen, M., & Wijckmans, B. (2012). Has divorce become a pro-natal force in Europe at the turn of the 21st century? *Population Research and Policy Review*, 31(5), 751-775. doi: 10.1007/s11113-012-9237-6
- Wieczorek, M. (1999). Zmiany procesu rozpadu małżeństw. In I. E. Kotowska (Ed.), *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego* (pp. 125-131). Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Willekens, F. J. (1999). The life course: models and analysis. In L. J. G. Van Wissen & P. A. Dykstra (Eds.), *Population issues: an interdisciplinary focus* (pp. 23-51). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Wentje Syrc